

הכרך השני של ספרו של ג'ובני מריטי על מלחמות דאהר אל-עמר בשנים 1772-1774

נתן שור

ארץ-ישראל לא נתברכה במקורות היסטוריים ראשוניים רבים מן התקופה העות'מאנית המוקדמת. נשתמרו אמנם כרכי הארכיון של בית-הדין המוסלמי השרעי (סג'ל) בירושלים,¹ ספרי ה'תחריר' (רשימות משלמי המסים) שבאיסטנבול ובאנקרה² ומקורות נוספים כגון מסמכים מארכיון לשכת המסחר שבמרסיי,³ פנקס פקירי ירושלים בקושטא,⁴ קצת יותר ממאתיים תיאורים של נוסעים מן המערב⁵ וכו'. אך חסרים ספרי היסטוריה שנכתבו בידי בני התקופה בזמנם. חורג מכלל זה ספרו של ג'ובני מריטי (Giovanni Mariti), 'תולדות מלחמותיו של עלי ביי המצרי בסוריה החל מ-1771'.⁶

מריטי לא היה איש כנסייה, כפי שטען טיטוס טובלר, אלא מומחה להכנת צבעים לצביעת בדים שחי באיטליה, ובשנים 1760-1767 עבד באי קפריסין. בשנת 1760 ובשנת 1767 הוא ביקר בארץ-ישראל. ועם שובו למולדתו כתב ספרים אחדים רבי עניין על מסעיו בארץ-ישראל ובסוריה⁷ ועל תולדות האזור.⁸ לדעת טובלר 'ניתן לטעון כי לא אדוארד רובינסון אלא [מריטי] הוא אבי ההיסטוריוגרפיה המודרנית [של ארץ-ישראל]'.⁹

בעל חשיבות מיוחדת הוא ספרו של מריטי על מלחמותיהם של דאהר אל-עמר ועלי ביי בראשית שנות השבעים של המאה הי"ח. זהו החיבור הראשון העוסק בתולדות ארץ-ישראל שנכתב בסמוך לאירועים המתוארים בו (Zeitgeschichte).

- 1 א' כהן, יהודים בשלטון האסלאם, ירושלים תשנ"ד; א' כהן וא' סימון-פיקאלי, יהודים בבית המשפט המוסלמי, ירושלים 1993.
- 2 A. Cohen & B. Lewis, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton 1978; W.D. Hütteroth & K. Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Erlangen 1977.
- 3 A. Cohen, *Palestine in the 18th Century*, Jerusalem 1973, p. 331.
- 4 י' ברנאי, יהודי ארץ ישראל במאה הי"ח, ירושלים תשמ"ב, עמ' 10.
- 5 נ' שור, ספר העליה לרגל לארץ ישראל, ירושלים 1994.
- 6 Giovanni Mariti, *Istoria della Guerra Accesa Nella Soria l'Anno 1771, dalle Armi di Aly-Bey dell'Egitto*, Firenze 1772.
- 7 Idem, *Viaggi per Isola di Cipro e per la Soria e Palestina*, Lucca-Firenze 1769-1776, 9 vols.; idem, *Viaggio da Gerusalemme per la Coste della Soria*, Livorno 1787, 2 vols.; idem, *Lettere di un viaggiatore toscano scritta da Cipro*, Livorno 1786.
- 8 Idem, *Istoria del Tempio della Resurrezione*, Livorno 1784; idem, *Istoria dello stato presente della Cita di Gerusalemme*, Livorno 1790, 2 vols.; idem, *Istoria di Faccardino*, Livorno 1787.
- 9 T. Tobler, *Bibliographia Geographica Palaestinae*, Leipzig 1867, p. 133.

באותה תקופה ניטשו מלחמות בין גורמים שהיו נאמנים לשלטון העות'מאני, כגון הפאשא של דמשק, לבין אויביו, כגון הרוסים, שהגישו עזרה למתמרדים נגדו, ובהם עלי ביי, שליט מצרים שהכריז על עצמאותה של ארץ הנילוס משלטון תורכי, ובעל בריתו דאהר אל-עמר, השיח' הבדווי הישיש ששלט בגליל. מערכה זו עוררה עניין אפילו באירופה המערבית, ומשום כך כתב עליה מריטי בהרחבה.

בשנים שבהן התנהלה מלחמה זו לא שהה מריטי במזרח התיכון, ולכן ביסס את ספרו על כתבות של ידידו אנטוניו מונדאיני (Antonio Mondaini), שישב בקפריסין וביקר גם בירושלים, ודיווח למריטי על ההתפתחויות האחרונות. העריכה הסופית, חלק מהכתיבה וההערות הן של מריטי עצמו, והספר אכן התפרסם בשמו.¹⁰

הספר כולל חומר רב על דמויות ונושאים שונים: על השיח' דאהר אל-עמר ומלחמותיו בשנים 1770-1772,¹¹ על עלי ביי,¹² על גיסו של עלי ביי, מחמד אבו אד'ד'הב, שהתמרד נגדו וגירש אותו ממצרים,¹³ על השייטת הרוסית שפעלה נגד התורכים במימי הים התיכון המזרחי,¹⁴ ועל הנסיגה המפתיעה של אבו אד'ד'הב מדמשק, לאחר שכבש אותה בשנת 1771.¹⁵ כן רב החומר על ערי ארץ-ישראל, כגון: עכו,¹⁶ טבריה,¹⁷ חברון,¹⁸ עזה,¹⁹ רמלה,²⁰ וחיפה,²¹ ועל עמי הסביבה, כגון דרוזים,²² מתואלים²³ ואפילו על יהודי ארץ-ישראל ומצרים.²⁴ יש בספר גם הערות על המצב הכלכלי, על ערך הכסף וגובה המסים²⁵ ועל המסחר בכותנה.²⁶ ההיסטוריונים המודרניים לא הרבו לעשות שימוש בחומר עשיר ומעניין זה, אך הספר עצמו מוכר מזמן, ומוזכר כבר בביבליוגרפיות של טובלר²⁷ ורוריכט.²⁸

בשנת 1974 נפל בחלקי לגלות כרך שני של ספרו של מריטי בחנות לספרים עתיקים ונדירים בעיר מילנו. כרך זה לא היה ידוע כלל, ולא הוזכר על-ידי טובלר ורוריכט ואף לא בשום ביבליוגרפיה או ספר אחר, וכן איננו מצוי באף אחת מן הספריות הציבוריות והאוספים הפרטיים הרבים הידועים לי. מוכר הספרים סיפר לי כי מקורו של הספר בספרייתה של משפחת פטרלה

10 מריטי (לעיל, הערה 6), עמ' 14-16.

11 שם, עמ' 19-56, 144-146, 261-274.

12 שם, עמ' 74-126, 155-158, 168-171, 240-274.

13 שם, עמ' 89, 91, 96, 97, 111, 182, 183, 243-245, 247-261.

14 שם, עמ' 87, 112, 113, 123, 125, 264, 270-268.

15 שם, עמ' 97-99.

16 שם, עמ' 23, 24, 29, 30, 141, 142, 265, 268, 269.

17 שם, עמ' 143, 144.

18 שם, עמ' 123, 229.

19 שם, עמ' 174, 262, 264, 265.

20 שם, עמ' 175.

21 שם, עמ' 36-39, 268.

22 שם, עמ' 150-154, 204-209, 270, 271.

23 שם, עמ' 119-121, 185.

24 שם, עמ' 241.

25 שם, עמ' 86.

26 שם, עמ' 24.

27 טובלר (לעיל, הערה 9), עמ' 133.

28 A. Mondaini, *Reinhold Röhrich, Bibliotheca Geographica Palaestinae*, Berlin 1890.

ולא G. Mariti.

ספרו של מריטי על מלחמות דאהר אל-עמר

(Petrella) הוותיקה; הספרייה נפגעה במלחמת העולם השנייה ופוזרה לאחר מכן. ואמנם האקס-ליבריס המודבק בספר הוא של משפחה זו. למרבה ההפתעה מוטבע סמל המשפחה גם בספר עצמו, בראשית המבוא, ומסתבר כי המשפחה מימנה במאה הי"ח את הוצאתו לאור של כרך זה. שיטה זו היתה מקובלת בימיו של מריטי, שרוב ספריו הוצאו לאור במימונם של אצילים ומשפחות בעלי ממון.

כותרת הכרך היא *Istoria della Guerra della Soria, Parte II: Proseguita fino alla Morte di Aly-Bey dell' Egitto* (תולדות המלחמה בסוריה, חלק ב: עד למותו של עלי ביי המצרי [להלן: מריטי, ב]). הספר הופיע בשנת 1774 בפירנצה, ובו מאה ושבעים עמודים.

כרך זה איננו נופל מהראשון בחשיבותו, ויש בו חומר רב שאיננו נזכר בספרי ההיסטוריה העוסקים בתקופה זו.²⁹ להלן פרטים אחדים על תוכנו.

גם בכרך זה רב החומר על דאהר אל-עמר³⁰ ועל בניו,³¹ על עלי ביי³² ועל אבו אד'ד'הב.³³ בין השאר ניתן ללמוד ממנו על שנת לידתו של דאהר, שאיננה מוזכרת בשום מקום אחר: הוא היה בן שמונים וארבע בשנת 1772, ומכאן שנולד בשנת 1688.³⁴ נמסרים בספר פרטים רבים אודות בריחתו של עלי ביי ממצרים ואודות ניסיון הנפל שלו לשוב אליה.³⁵ הקריירה המוקדמת של אחמד ג'זאר נסקרת כאן,³⁶ ומדובר עליו כבר בלשון 'ג'זאר אחמד ביי', כלומר כינויו המפורסם 'ג'זאר' (הקצב) דבק בו כבר אז.

יש בכרך זה סקירה מלאה יותר מאשר בכל מקום אחר על המערכה הצבאית שניהל עלי דאהר, בנו בכורו של דאהר אל-עמר, בדרום החוראן ובעג'לון בשנת 1772 נגד הפאשות של דמשק מבית עזם. פעמיים הוא כמעט כבש את דמשק עצמה, וחבל עג'לון נשאר בידו במשך כל תקופת המלחמות האלה (1771-1775).³⁷

קרב צידון החשוב, שנערך ב-11 ביוני 1772, מתואר כאן בפירוט רב, ובניגוד למסופר ברוב המקורות האחרים מודגש חלקו הרב של דאהר הישיש בניצחון.³⁸ כן מתואר בהרחבה המצור שהטילו דאהר ועלי ביי על יפו בשנת 1772-1773; על העיר הגן באותה שעה אחמד טוקאן השכמי.³⁹

29 א' כהן (עורך), ההיסטוריה של ארץ-ישראל, ז: שלטון הממלוכים והעות'מאנים (1260-1804), ירושלים 1981, עמ' 124-131; א' הייט, דאהר אל עמר, ירושלים תש"ב; מיכאיל אס-סבאח, תאריך אש-שיח' דאהר אל-עמר אד-וידאני, חריסה [חש"ד]; כהן (לעיל, הערה 3); Abdul-Karim Rafeq, *The Province of Damascus*; Beirut 1966; D. Creceluis, 'Egypt's Reawakening Interest in Palestine, during the Regimes of 'Ali Bey al-Kabir and Muhammad Bey Abu al-Dhahab', D. Kushner (ed.), *Palestine in the Late Ottoman Period*, Jerusalem-Leiden 1986, pp. 247-262; idem, *The Roots of Modern Egypt*, Minneapolis-Chicago 1981

30 מריטי, ב, עמ' 1, 36-32, 65-51, 78-75, 82, 86, 87, 109-101, 115, 119, 125-149.

31 שם, עמ' 11-13, 20-22, 29-31, 57, 75, 108, 111, 147, 148, 152.

32 שם, עמ' 1-6, 11, 12, 22-28, 33-35, 38, 45-47, 69, 72-75, 82, 85, 86, 109-101, 115, 119, 125-136, 139-141, 144-160.

33 שם, עמ' 2-6, 22-28, 33-35, 76, 77, 85, 89, 131, 149-158.

34 שם, עמ' 62.

35 שם, עמ' 22-28, 33-35, 145-161.

36 שם, עמ' 70, 71, 114.

37 שם, עמ' 20-22, 29-32, 111.

38 שם, עמ' 53-63.

39 שם, עמ' 119, 125-141.

ספרו של מריטי על מלחמות דאהר אל-עמר

מדיניות שליטי שכם בסכסוכים של אותן שנים מוצגת בספר באופן מקיף,⁴⁰ מעל ומעבר לנאמר בעניין זה בספרו של אחסאן אל-נימר על תולדות שכם.⁴¹ השכמים לא היו גורם סביל; הם כבשו בשנת 1772 את הערים עזה, רמלה ויפו,⁴² והיו יריב רציני לדאהר.

בפירוט רב מתוארים הקרבות הימיים שהתנהלו בעת המצור על צידון⁴³ והמצור על יפו.⁴⁴ לדוגמה נביא קטעים אחדים אודות המצור על יפו:

העיר יפו המשיכה להיות ברשותם של השכמים, והם הפכוה לבטוחה יותר וביצרו אותה מכל הצדדים שמהם הכניסה אליה היא קלה או חפשית. הם ביצרו גם את המוצבים וגם את השערים, כדי שיוכלו להגן עליה במקרה שאויביהם ינסו לתקוף אותה. הפאשא של דמשק המשיך להעביר אליה אספקה ומוזנות כמיטב יכולתו, אף ששרר רעב באותה עת הן בדמשק והן בסוריה כולה.⁴⁵

ביום 16 ביולי 1772 הכניעו צבאותיהם של השיח' של עכו [כלומר דאהר אל-עמר] ושל עלי ביי את העיר שכם. כוח זה מנה חמשת אלפים לוחמים, חלקם פרשים וחלקם חיל רגלים, וביניהם היו גם אלף ומאתיים בדווים.

לאחר ימים אחדים המשיך כוח זה ליפו, אך גודלו לא הספיק כדי לסגור את העיר מכל צדדיה באופן הרמטי. הם העדיפו לכן לחסום את כל אותם המקומות שמהם יכלה להגיע אספקה ותגבורת ולשמור בערנות רבה את העיר מנותקת מן העורף. אותו הדבר עשו גם לצד הים, ושייטת בת ארבע אניות שחומשו בעכו ובצור סיירה לפני חופיה, כדי למנוע הגעתה של אספקה גם מצד זה. ואמנם בדרך זו מנעו ממזון להגיע אליה.⁴⁶

השיח' של עכו הניח כי לכידתה של עזה [בסוף אוגוסט 1772], שבוצעה בידי הגרודים שלו בהצלחה ובגבורה, תשפיע לרעה על המוראל של מגיני יפו. וכן ציפה שכך תשפיע גם התקפתם המוצלחת של הבדווים שלו על שיירה גדולה שהובילה אספקה לשכם, לעזה ולירושלים. אך בכל זאת לא ירדה רוח הקרב של אנשי יפו...

באותו הזמן נראו בקרבת יפו שתי אניות מפרשים מדמיאטה, שאותן שלח אבו ד'הב, עם צוות של מאתיים איש כל אחת ועם ציוד ואספקה לתמיכת הנצורים. לעומתן הפליגו האניות של השיח' של עכו, וכשהגיעו לטווח מגע פתחו עליהן באש תותחים. האניות המצריות הוכרחו לסגת... תחילה לביירות ואחר כך לדמיאטה.⁴⁷

יפו לא נכנעה, למרות כל מאמציהם של הצרים עליה. המהנדסים הרוסים התחילו לשפר את המחנה [של הצרים], להתקין חפירות ולהרים סוללות, להתקין מוצב לסוללת תותחים ולהכשיר את הקרקע לקראת ההסתערות... אך הנצורים התגוננו באומץ לב והאויב לא יכול היה להתקרב לעיר ללא הסתכנות חמורה, ולכן הניחו השיח' של עכו ועלי ביי שמסוכן מדי לפתוח בהסתערות, ולכן המשיכו במצור בתקווה שבסוף העיר תיאלץ להיכנע בשל מחסור במזון.⁴⁸

יפו דרושה היתה לעלי ביי על מנת שיוכל לחזור למצרים, שם החלו מצדדיו להרים ראש.

40	שם, עמ' 32, 33, 35, 39, 76, 108, 121, 142.
41	אחסאן אל-נימר, תאריך ג'יבל נבלוס, א, שכם 1975, עמ' 182-192.
42	מריטי, ב, עמ' 31.
43	שם, עמ' 48, 49.
44	שם, עמ' 76-81.
45	שם, עמ' 76, 77.
46	שם, עמ' 81-83.
47	שם, עמ' 88, 89.
48	שם, עמ' 103, 104.

בהמשך החורף לא ניתן היה לשלוח אספקה נוספת ליפו ממצרים בדרך הים וזאת מאחר שנמלה לא התאים לעגינת אניות גדולות יותר, ותנאי החורף לא אפשרו את השימוש בספינות קטנות שאמנם יכלו לעגון בו...
 התושבים היו עקשנים אבל המחסור התחיל לתת את אותותיו, והרעב גדל מדי יום...
 לבסוף החליט המפקד אחמד, שבידיו היה השלטון, שאין מקום להמשיך ולהפגין אומץ לב, וכי הגיעה העת להיענות לדרישותיהם של שני האויבים, כי העיר תיכנע. על כן היא נמסרה לידיהם של השיח' של עכו ושל עלי ביי ביום ה-18 בפברואר 1773, לאחר מצור קשה של שבעה חודשים.⁴⁹

עלי ביי יצא לאחר מכן אמנם למצרים, אך ניגף שם ומת. דאהר אל-עמר איכד כתוצאה מכך את בעל בריתו העיקרי, ולבסוף ניגף אף הוא, בשנת 1775, ומת בשעת הנסיגה מעכו. אך שלב אחרון זה של הקרבות איננו מתואר בכרך השני של מריטי, המגיע רק עד למותו של עלי ביי. בכרך זה רב גם החומר על ערים ועיירות שונות בארץ, למשל על עכו,⁵⁰ חיפה,⁵¹ עזה,⁵² שכם,⁵³ צפת,⁵⁴ יפו,⁵⁵ רמלה⁵⁶ ונצרת.⁵⁷ רק חומר מועט יחסית נוגע לירושלים, שמילאה תפקיד שולי במלחמות אלה.⁵⁸ גם על היהודים החומר הוא מועט;⁵⁹ על דרוזים⁶⁰ ומתואלים⁶¹ כתוב הרבה יותר (למשל על הסכסוכים בין האמיר יוסף הדרוזי לדודו האמיר מנסור). יש בספר זה אוצר בלום של מידע על אחת התקופות הסוערות ביותר, אך הידועות פחות, בתולדות ארץ-ישראל.

49 שם, עמ' 137-139.

50 שם, עמ' 6, 129.

51 שם, עמ' 38, 46-48, 70, 72, 73, 109.

52 שם, עמ' 7, 35.

53 שם, עמ' 32, 33, 82, 108, 109, 132, 142.

54 שם, עמ' 30.

55 שם, עמ' 35, 125-141.

56 שם, עמ' 35.

57 שם, עמ' 75.

58 שם, עמ' 105-107, 131-135, 143, 145.

59 שם, עמ' 20, 159.

60 שם, עמ' 7-11.

61 שם, עמ' 7, 130.